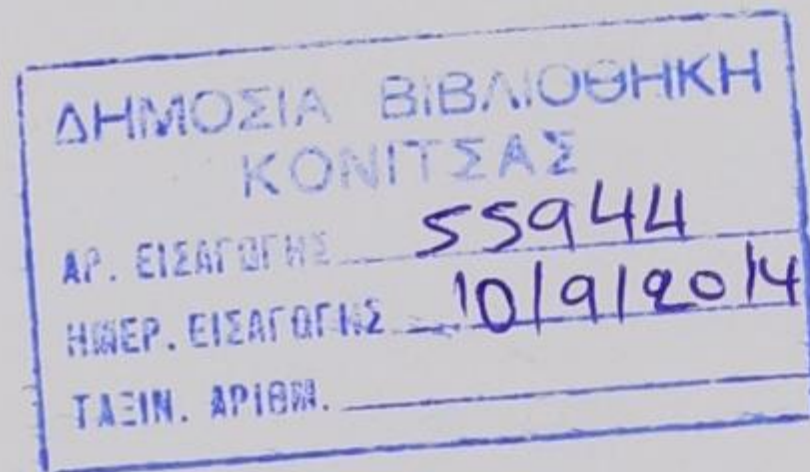

**SHQIPERIA
DHE SHQIPTARET**

NE VEPRATE PIKTOREVE TE HUAI

Ferid Hudhri

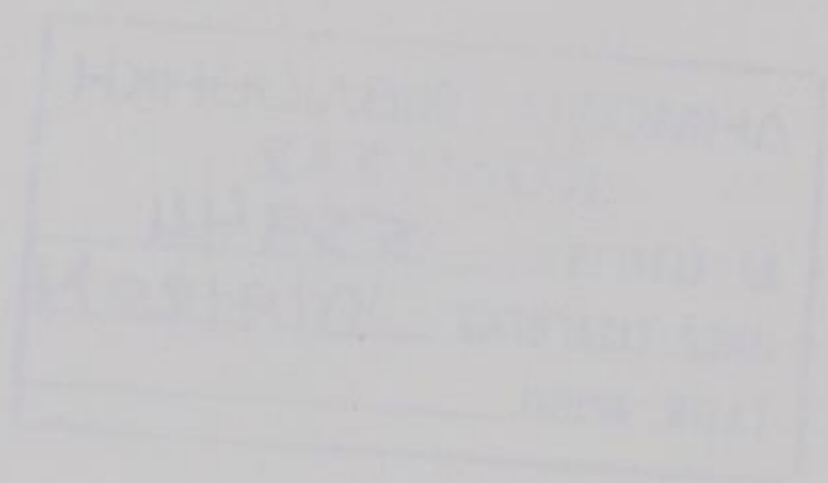
FERID HUDHRI

**SHQIPERIA
DHE SHQIPTARET
NE VEPRA
TE PIKTOREVE TE HUAJ**

Shtëpia Botuese
8 NENTORI

Grafist
BUJAR MARIKA

Recensues
Prof. ALEKS BUDA
Prof. DHIMITËR SHUTERIQI
Doc. KRISTAQ RAMA (Skulptor i Popullit)

Redaktorë
Dr. XHEVAT LLOSHI
FERIDE PAPLEKA

DY FJALE...

Ndodh nganjëherë që rastësia të bëhet shkak për të ndërmarrë një studim. Po për këtë libër nuk ndodhi kështu. Vetë detyra ime si radaktor i rubrikës së arteve figurative në gazetën «Drita» u bë, si të thuash shkak që t'i futesha hulumtimit dhe studimit të një fushe të tillë sic është kjo, pavarësisht nga vështirësitë objektive për të komunikuar me muze, galeri dhe koleksione të huaja. Nga ana tjetër, si e para vepër e këtij lloji, me synimin për të parë në mënyrë tërësore dhe, mundësisht, për ta trajtuar sistematikisht, paraqiste mjaft vështirësi.

Por në shkrimet e para me këtë temë ndjeva mirëpritjen e lexuesve, interesimin e tyre për hulumtime të mëtejshme, që më shërbyen si nxitje e madhe, duke më forcuar besimin për të punuar me ngulm.

Natyrisht, për karakterin e veprës, për mua ishte e domosdoshme një ndihmë konkrete. Dhe kjo m'u dha sidomos nga Skulptori i Popullit Odhise Paskali, Prof. Aleks Buda, Prof. Dhimitër S. Shuteriqi, Prof. Alfred Uçi, shkrimtari Anastas Kondo, Skulptori i Popullit Kristaq Rama me sugjerimet shumë të vyera, me të dhëna nga studimet e tyre si dhe me recensat e kujdesshme që më bënë.

Një vlerësim i lartë m'u bë nga shkrimtari ynë i shquar Ismail Kadare që me plot dëshirë shkroi parathënien duke

shprehur angazhimin e tij në trajtimin e kësaj teme të rëndësishme

U shpreh mirënjohjen, gjithashtu, studiusve W. B. Bland, J. Sunderland, M. Moir, K. Liley, V. Holmes, P. Doldam, F. Dearsley (Angli) A.M. Chabour, T. Burolet, R. Bacou, R. Le Bihan, A. Baisile, C. Gut, M. Serullah, I. Letourneur, A. Roquebert, B. Boy, D. Ojalvo, L. B. Maillet, M. Terris (Francë) dr. A. Delivorrias, dr. F. M. Tsigakou (Greqi); prof. E. Gaudioso, prof. E. Manzato (Itali); A. Kamber (Zvicër), për të dhënat rreth disa veprave me temë shqiptare, si dhe Witt Library (Londër), Musee du Louvre (Paris), Royal Academy of Arts (London), Service de documentation photographique de la reunion des muses nationaux (Paris), për fortografitë që më dërguan.

Si studjues i ri, nuk më mbetet vecse t'i falenderoj thellësisht për ndihmën e tyre, pa të cilën kjo vepër mund të kishte mangësi të dukshme. Falenderoj gjithashtu shokët Irakli Kocollari dhe Kristo Jovani që realizuan botimin e këtij libri.

Tiranë, shtator 1987

Ferid Hudhri

Parathënie nga Ismail Kadare

Në sallonin e pritjes të njerës prej kështjellave mesjetare të Luarës në Francë, të Borgarit në Blezua, midis portreteve të njerëzve e të kapitenëve të shquar të kohës është edhe një portret i Skënderbeut. Merret me mend se një portret i vendosur në një dhomë pritjeje, në një mënyrë ose në një tjetër, tërheq vëmendjen e mysafirëve dhe zgjon bisedën për të.

Portreti dhe biseda për Gjergj Kastriotin në një dhomë kështjelle mesjetare evropiane nuk ishte asgjë e rrallë e as rastësi në shekullin e pesëmbëdhjetë e në shekujt a tjerë më pas. Shqiptarët po derdhnin gjak pikërisht në portat e Evropës. Lajmet për të dhe për dyndjen otomane, që ata e kishin frenuar bashkë me popujt e tjerë të Ballkanit, vinin të turbullta e plot ankth nga kryeqyteti në kryeqytet, nga kështjella në kështjellë. Flitej me pasion për ndihmën që duhej të jepej, për rrezikun që kërcënonte Evropën, për nevojën e organizimit të një kryqëzate të re panevropiane, në krye të së cilës mund të vihej Gjergj Kastrioti.

Kaluan kështu mjaft vjet. Bashkë me kalimin e rrezikut, kancelaritë e Evropës e harruan shumë shpejt popullin e vogël, që u gjet në qendër të ciklonit. Interesi u zbeh nga shekulli në shekull, pasionin e zëvendësoi indiferenca dhe kjo vazhdoi gjer në formulën cinike të kryeministrit anglez Chamberlen, në mëngjesin e 7 prillit 1939, në çastet kur Shqipëria u pushtua prej fashizmit: «Anglia s'ka ndonjë interes të veçantë në Shqipëri».

Por ndërsa u harrua prej shteteve e kancelerive,

Shqipëria nuk u harrua prej letërsisë dhe artit evropian. Bajroni, Vivaldi, Delakrua e dhjetëra e dhjetëra shkrimtarë, kompozitorë e piktorë të njohur vazhduan të kërkojnë e të gjejnë motive të papërsëritshme në dramën, tingujt dhe ngjyrat e këtij vendi.

Anglia e Çamberlenit mund të mos kishte interes për Shqipërinë, por Anglia e Bajronit kishte tjetër mendim. Dhe për cilindo ishte fare e qartë se ky i dyti ishte mendimi i vërtetë i një vendi e i një populli.

Vice versa, populli shqiptar në këngë e balada prekëse ka folur shpesh për popujt e tjerë të kontinentit. Në këngët e tij nuk mungojnë gëzimet e hidhërimet e tyre, nuk mungojnë as Parisi e sa Vjena, as Londra, Athina e Venediku.

Libri me vlerë i Ferid Hudhrit dëshmon edhe një herë, në mënyrë bindëse, atë komunikim fisnik midis popujve të realizur nëpërmjet pikturës. Pas një punë të gjatë hulumtuese ai na dëshmon se me dhjetëra kanë qënë piktorët, që duke udhëtuar nëpër Shqipëri, kanë marrë me vete, për t'i ringjallur më pas në pëlhurë, ngjyrat dhe fytyrën komplekse të saj e të shqiptarëve. Të tjerë që, për arsye të ndryshme, nuk erdhën dot fizikisht, erdhën me mendjen dhe përfytyrimin e tyre, huajtën kostume shqiptare nga kolegët, shpejtuan në studiot e tyre dhe atje, me ndihmën e atyre ngjyrave të paharrueshme, të asaj cka kishin degjuar dhe të intuitës që kanë artistët e vërtetë, krijuan tablo të një vlere të pakontestueshme.

Nga Pallati i Dozhëve në Venedik në muzetë e Londrës, Parisit, Vjenës, Moskës, Budapestit, Hamburgut e gjer në Bruklin të Nju – Jorkut, në dhjetëra muze të tjera, në kështjella, galeri e koleksione private gjënden vepra e kryevepra piktorësh të vendeve më të

ndryshme me temën shqiptare. Paolo Veroneze ka lënë në afresk kështjellarët e së fundmes fortesë shqiptare që ra në sulmin osman, asaj të Shkodrës. Po nga ajo periudhë mendohet se Albreht Dyrer ka bërë një vizatim për Skënderbeun; "Shqiptarja" dhe "Haideja" të Kamil Korosë botohen në albumet që pëmbledhin kryeveprat e pikturës botërore. "Valltarët shqiptarë" e Aleksandër Dëkasë konsiderohet si tabloja më e bukur e muzeut të Brestit. Midis shumë tablove me temë shqiptare të Eduard Lirit, "Mali i Tomorit" është quajtur ndër dhjetë më të bukurat e të gjithë ekspozitës retrospektive prej 6000 krijimesh, hapur në Londër më 1985. E kështu me radhë, tablotë e vizatimet e Ari Sheferit, Leon Zheromit, Nikolla Pusenit, Karlo Krivelit e të tjerë, janë një dëshmi artistike komplekse e plot vlerë, një akt dashurie ndaj shqiptarëve e Shqipërisë.

Kultura shqiptare ka qënë përherë mirënjohëse ndaj ç do mesazhi miqësor që vinte nga popujt e tjerë. Mirëkuptimit ajo i është përgjigjur me mirëkuptim, miqësisë – me miqësi dhe kjo është në traditën më të mirë të mendësisë kombëtare shqiptare. Kultura e Shqipërisë së re socialiste ka të njëjtin qëndrim, të njëjtën ndjeshmëri ndaj ç do akti miqësor të artit e të kulturës përparimtare botërore, i shprehur ky në letra, muzikë apo pikturë.

Ky libër, që lexuesi ynë merrr në duar, e ridëshmon këtë.

ISMAIL KADARE

Ismail Kadare

Sikur shohim Shqipërinë...

Sa herë ndodhesh para veprave të huaja me temë shqiptare, ndien thuajse të njëjtin gëzim që ndjeu edhe Naim Frashëri përpara armëve të Skënderbeut e që e shprehu me këto vargje: «Lum ti, moj Shqipëri, thashë/Armët e tij kur i pashë / Ndë Belvedere, në Vjenë / Sikur pashë Skënderbenë». Këto vargje, veç evokimit të epokës heroike përballë pushtimit osman, shprehin edhe krenarinë e poetit tonë në muzeun e një vendi të huaj. Por ndërsa në Muzeun Historik të Vienës Naimi pa vetëm armët e Heroit, po të vizitosh Muzeun e Luvrit në Paris e muze të tjera të Francës, Muzeun Britanik e muze të tjera të Anglisë, Muzeun Benaki e muze të tjera të Greqisë, Galerinë e Artit Modern të Romës dhe muze të tjera të Italisë, muzeun e Bruklinit dhe muze të tjera të Amerikës, Galerinë Tretjakov dhe shumë e shumë muze e galeri të vendeve të tjera, si ato të Austrisë, Gjermanisë, Spanjës, Turqisë, Rumanisë, Bullgarisë, Belgjikës, Cekoslovakisë, Polonisë, Hungarisë etj., do të shikosh qindra tablo, portrete, peizazhe, gravura, litografi dha skulptura me subjekt nga vendi ynë. Dhe, siç është e natyrshme, krenaria për Atdheun para një numri kaq të madh veprash rritet. Larg Shqipërisë, të paraqitura në sallat e muzeve, ato të zgjojnë përfytyrime për vendlindjen. Dhe po të bënim analogji me vargun e Naimit «... Sikur pashë Skënderbenë...» përpara çdo tabloje me motiv shqiptar të ekspozuar në një muze të huaj, do të thoshim: «... Sikur pamë Shqipërinë...».

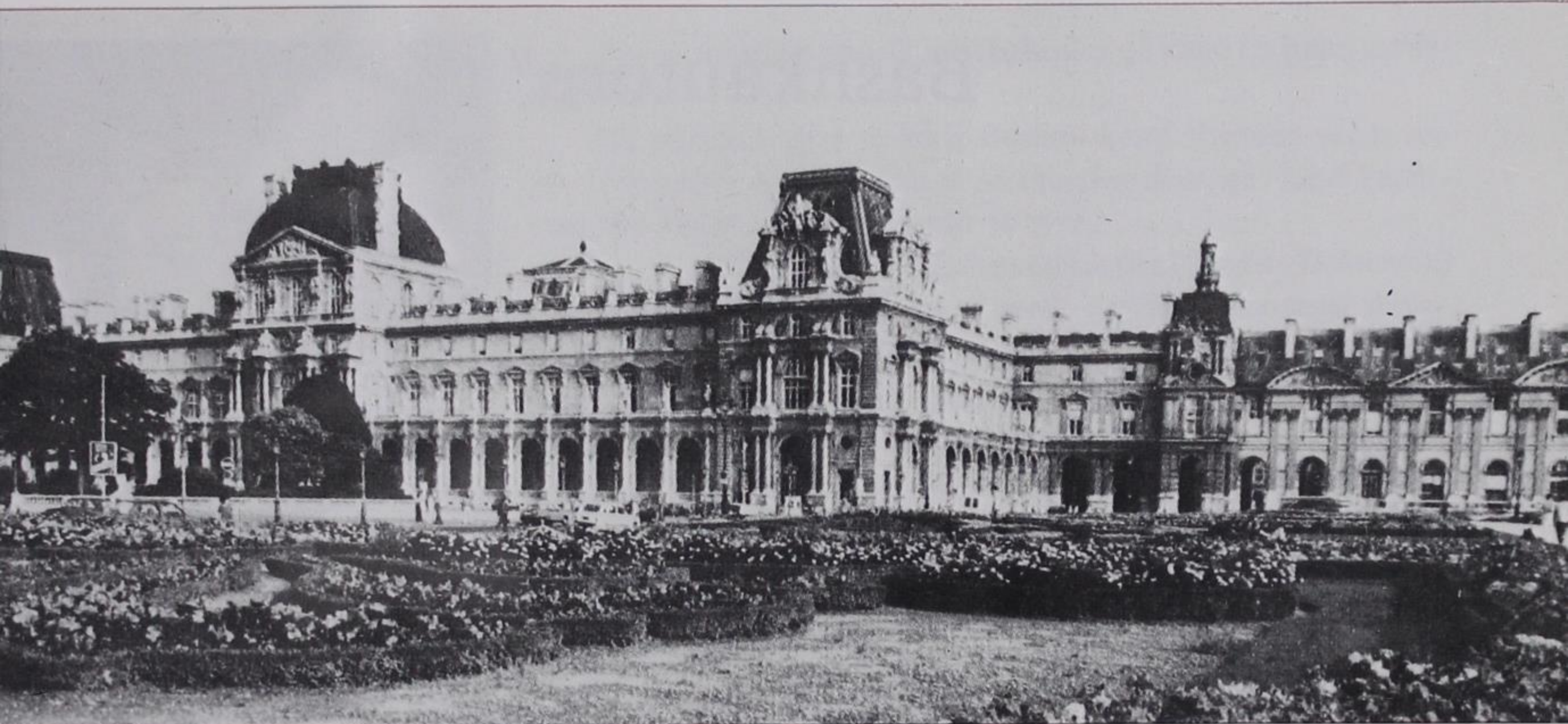

Shumë nga ato vepra, piktura e skulptura do të dëshironim t'i vendosnim në muzetë tona, por edhe ashtu të shpërndara në galeri e në muze të njohura të botës, ato flasin për Shqipërinë, janë dëshmi artistike të respektit e të dashurisë së artistëve të huaj për vendin tonë dhe historinë e popullit të tij. Rëndësi të veçantë ka që të mësojmë sa vepra me motive nga vendi ynë janë krijuar, ku ndodhen ato, c'vend zënë në kulturën artistike botërore dhe në historinë tonë.

I nxitur prej vitesh nga dëshira për të bërë një studim të plotë për trajtimin e temës shqiptare në artin botëror, autori i këtyre radhëve e ndien se mbetet ende për t'u bërë shumë punë për ta dhënë tablonë të plotë. Megjithatë, me hulumtimet e studimet e deritanishme është grumbulluar material i mjaftueshëm për një botim të parë, sic është ky që po i japim lexuesit.

Dëshira për t'i përmbledhur të gjitha të dhënat e reja që në botimin e parë, s'të lë të qetë edhe në çastin kur libri është përfunduar. Kjo të detyron të vendosësh disa kufij kohorë. Kështu që në këtë botim jemi kufizuar kryesisht me krijimtarinë e shekullit XIX dhe të fillimittë shekullit XX, kur lëvizjet për liri e pavarësi të shqiptarëve tërhoqën me shumë vëmendjen e Evropës dhe u përjetësuan në dhjetëra e dhjetëra vepra arti. Natyrisht që edhe për këta kufij kohorë s'ka si të pretendohet se janë bërë hulumtime shteruese. Mbeten për t'u hulumtuar sidomos krijimet e realizuara para shekullit XIX, si dhe ato pas vitit 1944, që nuk përfshihen në këtë botim e që, ndofta, janë edhe më të shumta.

Në vitet e Pasçilirimit tematika pasurohet me motive të reja, me tema nga rimëkëmbja e vendit dhe ndërtimi i jetës së re. Madje me vepra me tematikë të tillë janë hapur edhe ekspozita nga autorë të huaj brenda dhe jashtë Shqipërisë, si në Itali, Greqi, Austri, Belgjikë, Suedi, Gjermani, Japoni etj. Kësisoj popujve të vendeve të ndryshme u është bërë e njohur, edhe me gjuhën e artit grafik, jeta e re që po ndërtohet në Shqipëri. Por është me vend të theksohet se në vitet e Pasclirimit të huajt e kanë parë Shqipërinë kryesisht nëpërmjet veprave të artistëve shqiptarë në ekspozita të veçanta, të organizuara nga Galeria jonë e arteve, dukuri e re kjo, që para Clirimit nuk ka qenë e

*Najt: "Male të Shqipërise".
Muzeu i Luvrit, Paris,
ku ndodhen disa vepra me
temë shqiptare.*

pranishme duke përjashtuar ndonjë autor që ka paraqitur ndonjë vepër në ekspozita nderkombëtare të piktures. Ekspozita të tilla me vepra të autorëve shqiptarë janë hapur në Francë, Gjermani, Itali, Greqi, Turqi, Jugosllavi, Angli, Austri, Egjipt, Algjeri, Rumani, Bullgari, Poloni, Bashkimin Sovjetik, Hungari, Vietnam, Kinë, Australi etj. Në këtë mënyrë koleksionet e huaja janë pasuruar më tej edhe me krijime të piktorëve tanë. Këtu duhet theksuar se në koleksione të huaja kanë mbetur edhe shumë vepra autorësh shqiptarë të periudhës së Rilindjes dhe të Pavarësisë, të cilët, për arsye të vështirësive ekonomike e të prapambetjes kulturore të vendit në atë periudhë, jetuan dhe punuan në vende të tjera. Sidoqoftë, në këtë botim do të njihemi vetëm me punime të autorëve të huaj për Shqipërinë, në kufijtë kohorë që përmendëm. Veprat e realizuara pas 1944 ën deri në ditët tona do të jenë objekt i një botimi tjetër.

"Bashkautorë"

Leon Zherom: "Shqiptarë duke luajtur shah".

Botime me vepra të piktorëve të huaj ka shumë në botë. Kujtime me njerëz e peizazhe në krijime të arteve figurative ruajnë shumë piktorë. Për vepra të tilla janë organizuar edhe ekspozita retrospektive me punime të një a të disa autorëve. Madje ka edhe raste që janë përgatitur ekspozita apo albume me krijime piktorësh nga vende të ndryshme, kushtuar një monumenti kulture te rëndësishëm.

Është e qartë se për botime dhe ekspozita të këtij lloji vlera nuk përcaktohet nga numri, por nga niveli i veprave të autorëve që i kanë realizuar ato; pesha e personalitetit të tyre në këtë rast është treguesi kryesor i vlerës së objektit, pasi dihet që në çdo kohë piktorët e shquar kanë qenë të ngarkuar me porosi të shumta, «kapërcimi» i të cilave dëshmon për vlerat dhe përmasat e veprës së re.

Shqipërisë dhe shqiptarëve u janë kushtuar qindra e qindra tablo, portrete, peizazhe, gravura, skulptura, relieve e vepra të gjinive të tjera, aq sa përcaktimi i numrit të tyre është i vështirë; por, nga ana tjetër, kjo begati krijimesh bën të domosdoshme veçimin e autorëve më në zë. Emrat e shquar, të cilët radhiten midis mjeshtërve të mëdhenj të botës, i japin përmasa të reja këtij botimi. Kjo për ne shqiptarët është nderim i dyfishtë, sepse çmojmë edhe emrin e mjeshtrit, edhe krijimet me temë shqiptare. Në këtë vështrim i ndiejmë si bashkautorë dhe këtë si një antologji të krijimeve me temë shqiptare.

"Bajroni me veshje shqiptare".
(Tablo e piktorit Th. Filips).

Por cilët janë piktorët më të shquar që kanë trajtuar temën shqiptare?

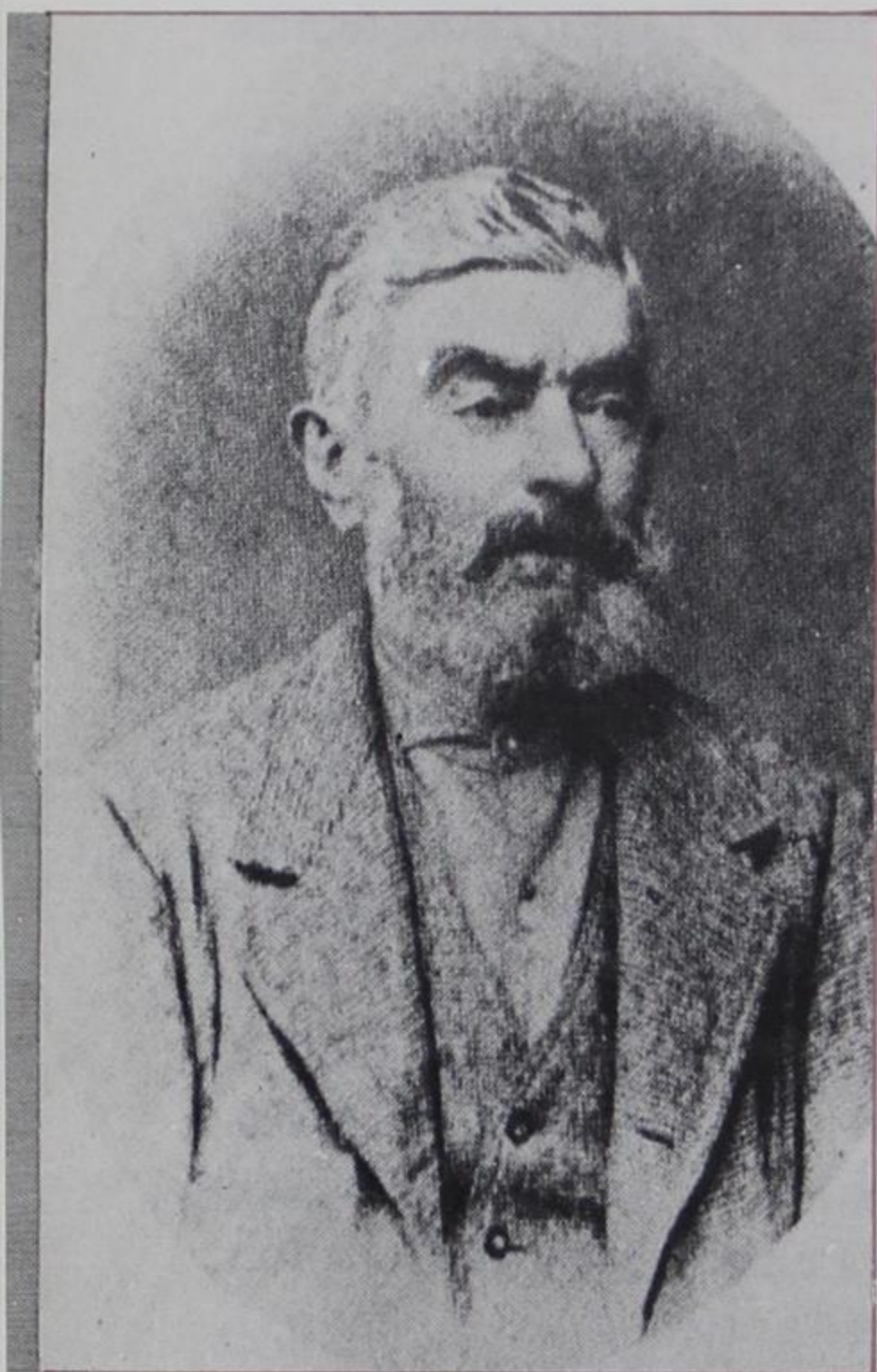
Në pjesën e dytë të këtij studimi kemi shkruar veç e veç për 120 autorë, por në fillim të përmendim disa, që i kanë kapërcyer me kohë kufijtë e vendit të tyre.

Piktori francez Ezhën Dëlakrua (Eugène Delacroix) ka realizuar mbi dhjetë tablo, akuarele e vizatime me temë shqiptare. Romantikë të tjerë, si Ari Shefer (Ary Schefer). Leon Zherom (Leon Gérôme) dhe Aleksandër Dëka (Alexandre Decamps) kanë përjetësuar pamje të jetës shqiptare në shekullin e 19-të. Një nga portretet më të bukura të piktorit Kamil Koro (Camille Corot) titullohet «Shqiptarja». Nga Xhentile Belini (Gentile Belini), Albreht Dyrer (Albreht Dürer), Karlo Kriveli (Carlo Crivelli) dhe Paolo Veroneze (Paolo Veroneze) kemi tablo e vizatime me motive nga qëndresa e epokës së Skënderbeut e më pas kemi edhe nga dy prej nxënësve të Rembrandit, J. Vliet dhe F. Bol për të cilët është shkruar se i kanë realizuar veprat me porosi të vetë mjeshtrit të madh. Temën shqiptare e kanë trajtuar edhe Nikolla Pusen (Nicolas Poussin) e Riçard Bonigton (Richard Bonington), si dhe mjeshtrë të tjerë.

Me veprat e artit me temë shqiptare, veç piktorëve, lidhen edhe figura të shquara të letërsisë të artit botëror. Në krye qëndron poeti Xhorxh Bajron (George Byron) i cili është «pagëzuar» edhe si zbuluesi i «temës shqiptare». Shumë mjeshtrë të pikturës, për ta vlerësuar nxitjen e tij në trajtimin e temës sonë, e kanë përjetësuar në disa vepra arti të veshur me kostume kombëtare shqiptare.

Në një pikturë me subjekt nga Shqipëria është paraqitur edhe Florens Naitingejl në tablonë *Florens Naitingejl në Shkodër*, vepra më e mirë e piktorit anglez Xheri Baret (Jerry Barret), realizuar në vitin 1856. Veçtablosë, njihet edhe një ilustrim po me këtë titull, realizuar nga një autor tjetër i huaj që është botuar në një album kushtuar figurës së gruas në botë.

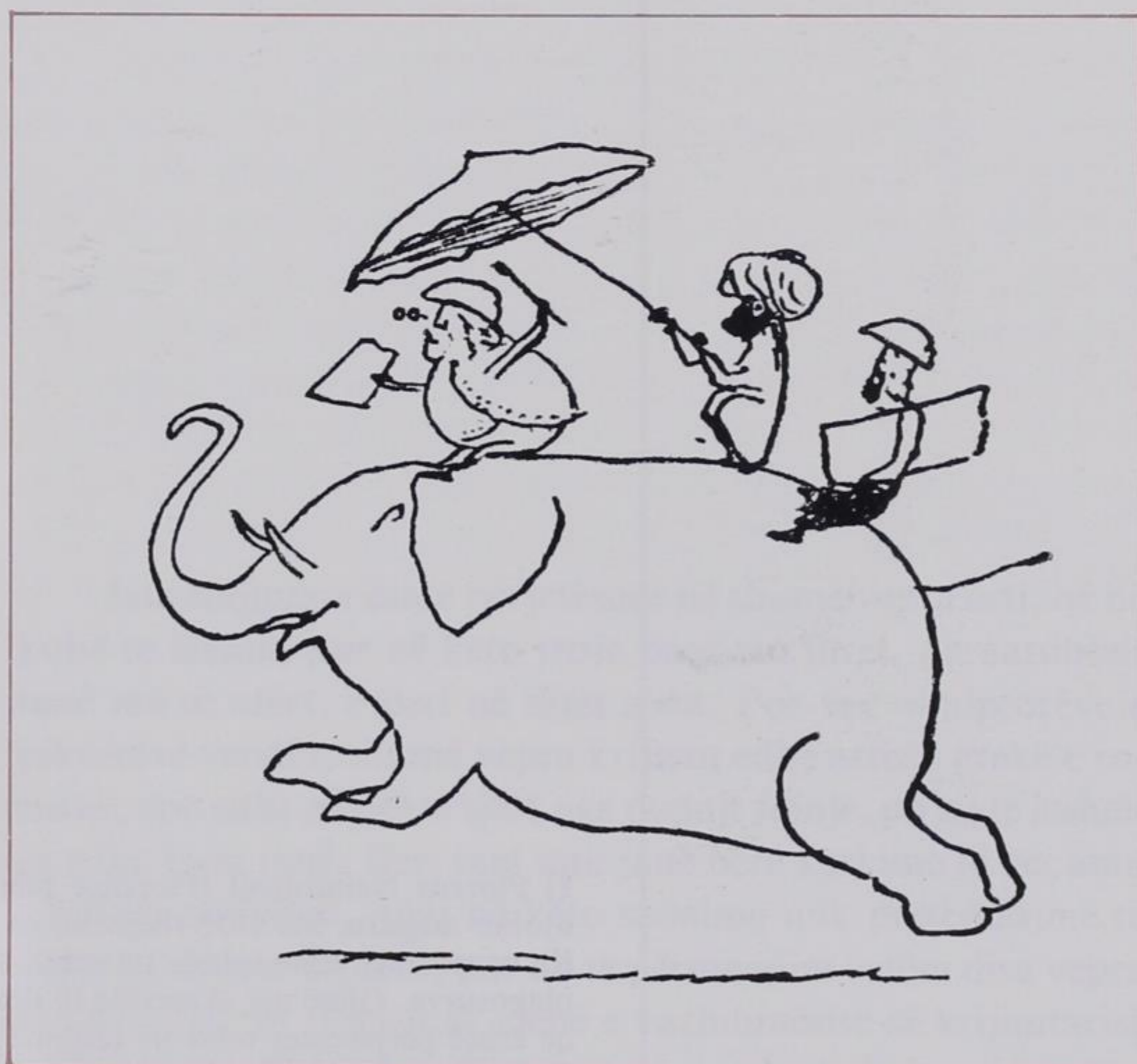
I nxitur nga dy peizazhe me temë nga vendi ynë, *Mure të pamatura akrokeraune* dhe *Mali i Tomorit* të Eduard Lirit, poeti i njohur anglez Alfred Tenison⁴ ka shkruar edhe tetë vargje

Gjergj Kokalli.

për madhështinë e natyrës shqiptare⁵. Tablotë e piktorit Leon Zherom i kanë shtyrë shumë autorë drejt figurës së shqiptarit. Poeti dhe kritiku i njohur francez Teofil Gotié⁶, duke vlerësuar mjeshtërinë e piktorit që ndihmon të dallojmë vetitë, karakteristikat e një populli, thekson se "...shqiptari njihet që në vështrimin e parë"⁷. Ndërsa një nga përfaqësuesit kryesorë të grupit parnasion të letërisisë franceze, poeti Zhoze Maria dë Eredia⁸, poezi të të cilit janë përkthyer edhe në vendin tonë, e përshkruan fort krenar qëndrimin e shqiptarit përballë armikut në një nga vjershat e tij të frymëzuara nga një tablo e Zheromit.

Në trajtimin e temës shqiptare Eduard Liri qëndron në krye. Ai ka realizuar qindra vizatime, tablo me ngjyra vaji, akuarele, litografi, si dhe ka botuar librin "Ditar i një piktori peizazhist në Shqipëri". Me vendin tonë Lirin e lidh ngushtë edhe një fakt tjetër: bashkudhëtari i tij më i afërt që e shoqëroi në Lindje, Indi, Siri e deri në Ceilon, ishte shqiptari Gjergj Kokalli. Në dy botime të reja angleze thuhet se më 1856 ata u takuan në Korfuz, dhe qëndruan bashkë 26 vjet, deri më 1883, kur Gjergji vdiq⁹, ndërsa vetë Liri e përmend që në vitin 1848, gjatë udhëtimit të tij në Shqipëri¹⁰. Ribotuesit e librit të Lirit (më 1852) e kanë quajtur Gjergjin italian, duke u nisur nga fakti se fliste italisht, ndërsa në dy botimet që përmendëm, duke u mbështetur në kujtimet dhe letrat e shumta, e përcaktojnë saktë origjinën e tij shqiptare dhe shënojnë, gjithashtu, se ai fliste shqip, italisht e greqisht. Por autorët e mësipërm ndoshta nuk i kanë përcaktuar saktë vitin dhe vendin e takimit. Pas vdekjes së Gjergjit, në një letër drejtuar Emili Tenisonit, gruas së poetit të njohur, Liri ka shkruar: "Do të doja të mendoja se a kisha merituar një mik të tillë"¹¹. Bashkëpunimin me Gjergjin Liri e ka përjetësuar edhe në një grafikë, ku e paraqet duke mbajtur fletët e vizatimit hipur në elefant (gjatë udhëtimit në Indi): në mes një indian u bën hije me ombrellë dhe përpara shihet vetë Liri duke vizatuar. Kur u kthye nga Cejloni, Gjergjit i kishin vdekur nëna, gruaja dhe vëllezërit, kështu që edhe vitet e fundit të jetës i kaloi me Lirin, duke kujtuar udhëtimet e tyre në Lindje¹². Varri i tij është në San – Remo të Italisë, pranë atij të E. Lirit, madje me një ndërtim krejt të njëllojtë dhe me

Eduard Liri dhe Gjergj
Kokalli në Indi. (Vizatim
nga E. Lir.).

mbishkrim që flet për bashkëpunimin e tyre. Gjergji i ka pozuar Lirit (veshur me kostumet kombëtare që morën nga Shqipëria) për tablotë me ngjyra vaji, si *Mali i Tomorit*, *Shqipëri* etj¹³. Nga ky bashkëpunim i ngushtë me Lirin, edhe Gjergji ynë duket një emër i denjë për faqet e këtij libri.

"Bashkautorë" të tjerë të rëndësishëm, ndoshta jo aq të njohur sa të parët, mund të quajmë edhe piktorët e litografët e hershëm Xh. Kartrait, O.M. Stakelberg, C. Kokrell, H. Kuk; grafistët J. Aman, Xh. Breu; piktorët K. Udvil, H. Urban, D. Mago, T. Alinji, L. Dypre, K. Hag, Zh. Hile, T. Filipi, E. Durham etj., etj. Por më e rëndësishme është të shohim ç' përfaqësojnë veprat e artit me temë shqiptare.

- 1) Florens Naintingajl (Florence Nightingale, 1820 – 1910). Infermiere e njohur angleze. Më 1853 themeloi në Londër një spital për gratë invalide. Ka organizuar edhe spitale në vende të tjera, për t'u ardhur në ndihmë të plagosurve. Gjatë një ekspedite të tillë ka kaluar edhe në vendin tonë, gjë që është përjetësuar edhe në tablonë e piktorit Xh. Baret.
- 2) Graham Reynolds «Victorian Painting», London 1966.
- 3) «La victoire de la femme», Paris 1964, f. 157.
- 4) Alfred Tenison (Alfred Tennyson, 1809 – 1892). Poet dhe dramaturg anglez. Me E. Lirin u miqësuan pas botimit të librit "Ditari i një piktori peizazhist në Shqipëri" (Londër, 1851).
- 5) "Eduard Lear, 1812 – 1888" . London, 1985; John Lehman, "Eduard Lear and his world", London, 1977.
- 6) Teofil Gotié (Theophile Gautier, 1811 – 1872). Poet, romancier, kritik arti francez. T. Gotié ka shkruar shumë herë për pikturën, sidomos për Sallonet e Parisit, ku u ekspozuan edhe disa vepra me temë shqiptare.
- 7) "Gerome", New – York, 1881, f.6.
- 8) Zhoze Maria de Erediá (Jose Maria de Heredia, 1842 – 1905). Poet francez. Ka qenë mik me piktorin Leon Zherom, autor i disa tablove me temë shqiptare.
- 9) Shih librat e cituar në shënimin nr 7.
- 10) "Journals of a landscape painter in Albania", London, 1851.
- 11) Emily Tennyson, 18.7.83 MS; Tennyson Research Centre, London. Cituar nga libri "Edward Lear, 1812 – 1888", London, 1985. F. 161.
- 12) Lehman, "Edward Lear and his world", London, 1977.
- 13) "Edward Lear, 1812 – 1888", London, 1985, f. 201.

Vepra të hershme

Jeta shqiptare është përjetësuar në shumë vepra arti, që në kohë të lashta, kur në këto troje banonin ilirët, paraardhësit tanë më të afërt, e deri në ditët tona. Por veç skulptorëve e piktorëve vendës, shumë vepra krijuan edhe artistë grekë e romakë, apo edhe artistë të tjerë nga popujt fqinjë, po aq të lashtësa edhe ilirët tanë. Deri tani nuk janë bërë kërkime të veçanta për këtë periudhë, ndaj në këto shënime nuk pretendojmë të japim të dhëna të plota, por do të përmendim vetëm disa vepra të veçanta, për të krijuar idenë e vazhdimësisë së krijimtarisë përpara periudhës në të cilën janë përqendruar hulumtimet dhe studimi për këtë botim.

Nëpërmjet një skalitjeje në miniaturë, që ç'mohet ndër të rrallat në botë në gjininë e vet, është përjetësuar jehona e kryengritjes më të madhe ilire, e asaj të viteve 6 – 9 të erës sonë, nën udhëheqjen e Batos¹. Siç e kanë vlerësuar historianët e lashtësisë, kjo kryengritje *"më e tmerrshme dhe më e rënda për romakët pas luftërave me Kartagjenën"*², ka qënë më madhështorja në krejt historinë e popujve të lashtë evropianë kundër Perandorisë Romake³. Pushtuesit dërguan forca të mëdha nga frika se *"kryengritësit do të vinin në portat e Romës"*, siç deklaroi perandori Oktavian August në Senat, dhe pas luftimesh të ashpra ajo u shtyp. Ky moment është skalitur edhe në veprën e artit që pëmendëm, në gemën që ruhet në Vjenë⁴. Megjithatë, në një artikull të veçantë për këtë krijim me vlerë

është thënë se në të fiksohet një motiv i madh i historisë së ilirëve e që, ndonëse flet për disfatën, në të mund të lexojmë diçka nga eposi i pavdekshëm i Batos dhe i Ilirisë, i stërgjyshërve tanë⁵. Në të janë paraqitur katër figura ilirësh. Njëri prej tyre, me duar të lidhura (ndoshta është figura e Batos udhëheqës), me pamje shprehëse, me flokët dhe mjekrën të shpupuritur, të ngjall idenë e simbolit të qëndresës.

Piktori i shquar francez Nikolla Pusen (1594 – 1665) ka realizuar tablonë kushtuar luftimeve të Pirros së Epirit me titull *Pirroja i shpëtuar* (Pyrrhus sauve)⁶. Vepra të shumta për të ishin realizuar që kur ai ishte gjallë. Portreti i tij është gdhendur edhe në monedha të kohës. Një bashkëkohës i Pusenit, piktori holandez Ferdinand Bol (1616 – 1660), ka realizuar një portret të Pirros me ngjyra vaji, një riprodhim i të cilit ndodhet në Bibliotekën Kombëtare të Parisit⁷. F. Boli, një nga nxënësit më të talentuar të Rembrandit, ashtu si edhe N. Puseni, e ka pikturuar Pirron në shekullin XVII, pikërisht në atë kohë kur kryengritjet shqiptare kundër pushtuesve osmanë hynë në një fazë të re. Përkujtimi nga të huajt i Pirros, i Skënderbeut dhe i figurave të tjera shqiptare në ato vite sikur u thoshte shqiptarëve të qëndronin me po aq burrëri edhe ndaj pushtuesve të kohës. Të njëjtën ide shprehnin shkrimtarët e humanistët shqiptarë M. Barleti me "Historinë e Skënderbeut", P. Budi, P. Bogdani, F. Bardhi.

Qëndresa heroike në Kalanë e Shkodrës pas vdekjes së Skënderbeut, që bëri jehonë edhe jashtë kufijve, thuhet se u festua edhe në qytetin e Venedikut, ku kishin mërguar shumë shqiptarë. Thuhet edhe se, i nxitur nga kjo jehonë, si dhe nga manifestimi që u bë në Venedik, një nga mjeshtrit e Rilindjes italiane, Paolo Veroneze, pikturoi tablonë *Rrethimi i Shkodrës*⁸. Mbi pikturë autori ka bërë këtë shënim: *Scodra, Bellico omni apparatus diu vehementerque a Turco oppugnata, accerima propugnatio ne retiehtur* (Shkodra, e sulmuar me tërë mjetet e luftës prej turqve, për një kohë të gjatë dhe me fuqi u bëri ballë duke qendruar rreptë). Si një mbishkrim për tablonë Veronezes shërbejnë edhe fjalët e historianit Hamer Purgshtal, i cili, duke shkruar për inkursionet osmane, që po atë vit kur

*Kryengritësit ilirë.
(Fragment nga gema që
ndodhet në Vjenë).*

Monedhë me fytyrën e Pirros.

Pallati i dozheve në Venedik, ku janë veprat me temë shqiptare.

sulmuan Shkodrën (1474) arritën deri në Austri, nënvizonte: "Qëndresë trimash, siç nuk gjetën ushtritë grabitqare osmane në Kroaci, Karnie, Karinti, Stiri dhe Slavoni, ato e gjetën në Shqipëri, përpara mureve të Shkodrës"⁹.

Nëpërmjet linjave diagonale të figurave në tablonë e Veronezes vështrimi shkon drejt pëndrës, në pjesën e sipërme të tablosë, ku është pikturuar Kështjella e Shkodrës me shqiptarët që i bëjnë ballë sulmit të osmanëve. Ndonëse figurat e shqiptarëve janë vendosur në largësi, vendosja e kështjellës në pikën më të lartë të horizontit, ku vështrimi shkon menjëherë jo vetëm nëpërmjet rakurseve të figurave, por edhe perspektivës së Veronezes, që edhe këtë tablo, si shumë të tjera, e ndërton "nga poshtë lart", e bën kalanë të duket madhështore, të pamposhtur. Kjo tablo ndodhet në Pallatin e Dozheve në Venedik qysh në shekullin XVII, kur u pikturua.

Portreti i një luftëtari të shquar shqiptar që iku pas vdekjes së Skënderbeut në Fermo (Itali) dhe u kthye përsëri në At-dhe, ku ra në luftë me pushtuesit osmanë, është vepër e piktorit të njohur italian të shekullit XV Karlo Kriveli (1430 – 1493). Luftëtari Giorgio di Prenta, i mbiquajtur Gjergj Shqiptari (Giorgio Albanese), në shtëpinë e tij në Fermo mbante emblemën me shqiponjën shqiptare. Mjeshtri venecian K. Kriveli, piktori më i shquar që punonte në atë kohë në Italinë e Jugut, në tablonë *Shëngjergji që vret kucedrën* (1470) e ka pikturuar Gjergj Shqiptarin sipas vizatimeve që i kishte bërë nga natyra¹⁰. Heroi është shaluar mbi kalë të bardhë me frena të kuq, i veshur me rroba të kuqe nën armaturë. Në sfond shihen kështjella dhe rruga me pisha që të çonte nga Portoja në Fermo. Vepra gjendet në muzeun "Isabel Kartner" të Bostonit.

Peizazhe të disa qendrave të njohura shqiptare, si Elbasani, Voskopoja, Berati etj., janë fiksuar edhe në pikturën bizantine nga ikonografi Zhefar. Ato janë riprodhuar në disa botime dhe kanë vlerë historike, pasi paraqesin pamje të hershme, që tani kanë ndryshuar. Në ikonografinë bizantine është përjetësuar edhe kompozitori i njohur shqiptar Jan Kukuzeli.

Në të njëjtin kufi kohor me veprat e mësipërme, autorët e huaj kanë realizuar edhe qindra gravura, tablo, skulptura, medaljone dhe punime të tjera artistike kushtuar Skënderbeut.